

PÕHJALIK, ERUDEERITUD, ERGAS: JUHANI SALOKANDLE „JAAN KROSS”

Juhani Salokannel. Jaan Kross. Soome keelest tõlkinud Piret Saluri. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2009. 542 lk.

Ei saa öelda, et Juhani Salokandle Jaan Krossi monograafia ilmumine oleks olnud üllatus. Selliseid raamatuid kirjutatakse ja oodatakse ikka aastaid. Ka väljavõtteid käsil olevast raamatust ilmub ju nii sellesama ajakirja kaante vahel kui ka mujal veel enne suurteose ilmumist Soomes 2008. aastal. Ta oli aga oodatud ka Salokandle varasema uurimistööst tõttu eesti kirjanduse alal, mis on aukartustäratav küll mahult, aga veelgi enam oma tasemelt. Salokandlel on imetlusväärne võime lugejat üleliigsete teoreetiliste taustadega koormamata tabada iga kirjandusteose tuuma, vaagides kirjaniku eesmärke suhetes kunstiliste võtetega, mida ta nende saavutamiseks kasutab. Varem ilmunud artiklites terve rea eesti kirjjanike loomingu kohta on tema tähelepanekuid juhtiv intuitsioon olnud alati eksimatu. See on teinud temast olulise autori nii välismaiste eesti kirjanduse sõprade kui ka kogu eesti kirjandusuurimuse kontekstis. Ja seepärast oli tema Krossi monograafia oodatud, kuid samal ajal ikkagi üllatav oma kapitaaluse ja kiiruse poolest, millega see tänu Piret Saluri vahendusele eestlasest lugejani jõudis.

Lugedes seda ladusalt edenevat, reipas ja muhedas toonis kirja pandud rohkem kui pooletuhandeleheküljelist

teksti, tekkiski ühest küljest tunne, et see pilt Krossist, mis tema järjekindlate lugejate peades ja uurijate üksikutes artiklites on juba mõnda aega olemas olnud, saab Salokandle monograafias lõpuks ka terviklikuna paberile. See ei tähenda aga, et monograafia oleks kuidagi ettearvatav. Pigem täidab ta sellisena ülesannet, mille iga esimene põhjalik käsitlus peaks endale võtma. Teisest küljest puudutab tunne, et see, mida on juba pikemat aega räägitud ja mõeldud, saab sidusas ja ladusas vormis lõpuks kirja, vaid monograafia üldist raami: Krossi kirjanikukuvandit ja tema loomingu üldisemat tõlgendust. Olgu siin teada-tuntud märksõnadena nimetatud tahet olla haritud – see on monograafia soomekeelse originaali pealkirjaks –, klassiku staatust või eestluse edendamist loominguga.

Seevastu üksikute teoste tutvustamisel ja nende rolli määratlemisel Krossi loominguga üldises raamis on Salokandlel öelda palju uut. Siin läheb tema käsitlus kaugemale kõigi teiste varem tehtust. Nimelt kerkib üksikute käsitluste najal Salokandle raamatus pilt Krossist kui XX sajandi teise poole luuleuudajast ja ennekõike kui isikupärase ajalooromaani loojast. Krossi positsioon eesti kirjanduses on küll juba pikemat aega vankumatu. Ta võlgneb selle just oma ajalooromaanidele. Kuid täpsem uurimistööst teemal, milline see Krossi ajalooromaan ikkagi on, kuidas suhestub ta ajalooromaaniga teiste maade kirjandustes, ei ole kuigi

kaugele edenenud. Krossi ajalooromaanide kunstilisi võtteid on varasematest autoritest kõige põhjalikumalt uurinud ehk Mart Mäger, kuid uuemast ajast ei ole kirjandusteadusel ette näidata ulatuslikke käsitlusi, välja arvatud mõned märkused valdavalt temaatiliste lähenemiste kontekstis. Enne kui vaen Salokandle käsitlust Krossi ajalooromaanist, lühidalt monograafia sihtgrupist ja ülesehitusest.

Salokandle monograafia on kirjutatud soome lugejale. See määrab ära ka raamatu ülesehituse. Esmalt tutvustab raamat Krossi elulugu, mille käsitlust on autor enda sõnul töö käigus lühendanud ennekõike vahepeal Krossi sulest ilmunud mälestuste tõttu. Sellele järgneb arutelu loomingu üle, mis hõlmab luulet, proosat ja näidendeid, samuti mälestusi ja esseistikat nii kirjanduse kui ka poliitika teemal. Monograafia napp viimane osa on taas elulooline ja toetub litereeritud intervjuudele Krossi enda, Ellen Niidu ja Ain Kaalepiga, mida on kasutatud ka raamatu teiste osade kirjutamisel.

Et tekst on suunatud soome lugejale, on Salokannel pidanud vajalikuks anda Krossi elu ja loomingu tutvustamise käigus ülevaate kogu Eesti ajaloo ja kultuurist. Sellist valikut võimendab veelgi otsus käsitleda romaane, lähtudes nende tegevusaja kronoloogiast – proosalooming on jaotatud peatükidesse „Eesti aastasadade” kaupa. Kuigi raamatu esmaseks sihtgrupiks on soomlased, pakub Salokandle hõlmav käsitlus eesti kultuurist ja Krossi kohast selles kindlasti huvi ka eestlastele. Soomlaste vaatepunktist vajalikud Jannseni, Hurda või Masingu lühitutvustused on eesti lugeja seisukohalt ehk üleliigsed. Võrdset huvi mõlemale lugejaskonnale võiks aga pakkuda näiteks Salokandle käsitlus pärisorjusest või võimust Vene tsaaririigis. Huvitav on ka pilt sõdadevahelisest Tallinnast, mis antakse Krossi lapsepõlve kirjelda-

des. Salokannel arvab ise, et Eesti poolelt võiks ajalooline taust pakkuda huvi eelkõige noorematele lugejatele ja peamiselt Nõukogude perioodi lõigus. See on aga liiga tagasihoidlik hinnang. Nõukogude Eesti intellektuaalide elu kirjeldus peaks olema kasulik lugemine kõigile, sest Eestis armastatakse seda viimasel ajal mäletada eelkõige ühise õnnestamise ja vastupanu võtmes. Salokandle valitud üldtoon annab aga pildi, mis kipub praeguse mäluraami varjus ununema.

Omaette väärtus sihtgrupist tingitud vaatenurga puhul on eesti ja soome kirjanduse võrdlus. Salokandle nägemuses arenesid kaks kirjandust XX sajandil ja eriti pärast II maailmasõda täiesti erinevaid radu. Soomes tõi kirjanduslik modernism kaasa mässu oma loominguiliste eelkäijate vastu. Eestis tingis aga sõjaeelse kirjanduse tõrjumine või keelamine Stalini ajal selle väärtustamise 1950. aastate lõpu ja 1960. aastate alguse luuleuueenduse kontekstis. Jällegi annab vajadus tuua soomlaste jaoks esile Krossi eripära teistsuguse kirjanduspildi taustal palju huvitavaid soome kirjanduse kohta ka Eesti lugeja jaoks. Salokannel võrdleb eesti ja soome kirjandust läbivalt kogu monograafias peaaegu terve XX sajandi lõikes, nii et neist kirjakohtadest saaks kokku veel omaette mitme artikli mahus käsitluse. Kokkuvõtteks võib öelda, et Salokandle vaatenurk tingib produktiivse erinevuse, mis muudab Eesti ajaloo ja kultuuri läbivõtmise Krossi loomingu toel huvitavaks kõigile.

Nüüd aga tagasi Salokandle käsitluse juurde ajalooromaani autorist Krossist. Nagu öeldud, on siinkirjutaja jaoks monograafia kõige huvitavam osa Krossi üksikute teoste käsitlused, mis kokkuvõttes loovad kirjanikust pildi kui isikupärase ajalooromaani loojast. Iga teose käsitlus on Salokandlel tervik. Tal on selle kohta oma kindel seisukoht ja arusaamine, mis ei lange mitte alati

kokku eesti uurijate eelistustega. Näiteks annab Salokannel Krossi lähiajalooliste romaanide seast tähtsa rolli „Mesmeri ringile”, mida Eesti kontekstis on vähemalt ilukirjandusteosena, kuigi ehk temaatiliselt mitte, peetud „Paigallenu” varju jäävaks. „Tabamatust” peab ta aga kunstiliseks ebaõnnestumiseks, kuigi Eestis on romaan pälvinud rohket tähelepanu Vilmsi isiku ja tema surma asjaolusid puudutava vaidluse tõttu.

Teoste värsket ja originaalset kirjeldamist võimaldab ennekõike Salokandle kirjandusajalooline ja -teaduslik eruditsioon, mis laseb tal võrrelda Krossi üht või teist kunstilist võtet kirjandusloost tuntud voolude või teiste maade autorite omadega. Salokandle käsitluses on Krossi ajalooline romaan eklektiline segu kirjandusloo erinevatest etappidest pärit võtetest, mille kombineerimine sõltub olulisemas teose eesmärgist. Tulemuseks on terve kaleidoskoop romaane, mis võivad tunduda sarnased küll eestluse idee käsitlemise poolest, kuid on oma võtetelt väga erinevad. Oma põhikoel on Krossi ajalooline romaan ju realistlik. Monoloogivorm Krossi varases loomingu viitab Salokandle järgi aga XX sajandi esimese poole romaanižanri uuendustele, kus kahtluse alla seati XIX sajandi romaanist tuntud kõiketeadva jutustaja tüüp. Kõige moodsamaks peab Salokannel Krossi Martensi-raamatut, mille keskseks jutustamisvõtteks on teadvuse voolu kirjeldamine. 1960. aastate lääne kirjanduse mõju on tunda „Vastutuulelaevas” dokumentaalromaanis vormi näol. Kuid samal ajal esineb Krossi tekstides ka romaanile juba selle algusaastast iseloomulikke võtteid nagu näiteks lobisev jutustajakuju või kaksikolendi motiiv. Salokannel ei iseloomusta sellist võtete kombineerimist – „ühendab, üllatab, segab” – mitte ainult

kogu loomingu lõikes, vaid ka ühe teose sees Krossi sünkretismina. Muidugi ei ole Salokandle käsitlus Krossi ajalooromaanist ammendav, sest monograafial on teised eesmärgid, kuid kindlasti näitab ta siin teed, kuhu Krossi uurimine võiks edaspidi rohkem suunduda.

Monograafia on mõeldud huvitavaks lugemiseks laiale lugejaskonnale, seda ei koorma allmärgused ega formaalselt täpsed viited teiste uurijate töödele. Ka kasutatud kirjanduse nimekiri on lühike. See ei peegelda aga seda materjalihulka, millele toetudes on raamat kirjutatud. Olulisematele neist on viidatud teksti sees. Nii on Salokannel Krossi lapsepõlve kirjeldamiseks kasutanud peale Krossi mälestuste ka näiteks Kalamaja ajalugu tutvustavaid tekste. Krossi loomingu käsitlustest viitab ta Märt Väljataga luuleülevaatele, Maire Jaanuse ja Margit Sutropi artiklitele „Keisri hullu” kohta. Samuti nimetab ta oma suulisi allikaid.

Lisaks latusale stiilile ja kogu Krossi puudutava teadmise esitamisele sünteesitult oma asjatundliku ja lõpuni läbimõeldud vaatenurga kaudu kütkestab Salokandle raamat lugejat ka empaatiaga Krossi loomingu ja eesti kultuuri vastu. Seda on tunda kõikjal, aga seda seletada ei olegi nii lihtne. Võib-olla tuleb see korraks selgesti nähtavale seal, kus autor avastab end olevat olnud ühe Krossi tegelase tütre-tütre koolikaaslane ja tunnistab, et on nakatunud krossiliku minevikupisikuga, mis paneb nägema neid tuhandeid peenikesi juhuseid, mille kaudu ollakse minevikuga seotud. Ilmselt on selline nakatumine eelduseks empaatiaks, mis muudab kirjaniku elu ja loomingu muidu tehniliselt täpse käsitluse kütkestavaks.

ENEKEN LAANES

EHLVESTI MÕISTATUSED

Spiraali lagunemine. Jüri Ehlvesti maailm. (Etüüde nüüdiskultuurist.) Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuri- ja kirjandusteooria töörühm. Koostajad Virve Sarapik ja Piret Viires. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2009. 144 lk.

Käesoleva sajandi esimese kümnendi eesti kirjandusteaduse põhivormiks oli kirjandusajakirja artikli kõrval ennekõike konverentsikogumik või seminari ettekannete vihik. Kunagised kindlale teemale või autorile pühendatud teaduskogunemiste teesivihikud on asendunud soliidsemate ja üldjuhul toimetatud artikliraamatutega. Kunagi kirjandusajakirjades ilmunud tekstid jõudsid nüüd varem või hiljem kogumike õilistavate kaante vahele. Jüri Ehlvesti loomingut käsitleva raamatu „Spiraali lagunemine. Jüri Ehlvesti maailm” erijooneks on see, et siin püütakse need kaks praktikat ühendada.

Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuri- ja kirjandusteooria töörühma koostatud ja välja antud raamat – ka sarja „Etüüde nüüdiskultuurist” avateos – sisaldab kõigepealt 2007. aasta maikuu toimunud Jüri Ehlvesti loomingule pühendatud konverentsi ettekandeid. Sellele lisaks on taastrükitud ka mitu varem ilmunud ning krestomaatiliseks muutunud käsitlust, nende hulgas näiteks Kajar Pruuli „Ebakindluse kiituseks” ning Ehlvesti varasema loomingu kabalistlikke juuri analüüsiv Epp Annuse artikkel. Laiahaardelisus koostamis- põhimõttena lisab kogumikule kindlasti kirjandusteaduslikku väärtust ja mõttekust. Ülevaatlikkuse taotlust mõõnab kogumiku eeskõnes ka Virve Sarapik, üks valimiku koostajatest. Kuid sellega kaasnevate küsimuste juurde pöördun mõnevõrra hiljem põgusalt tagasi.

Ehlvest oli kirjanik, kelle 1980. aas-

tate lõpust ilmuma hakanud tekstide poeetika ei haakunud enam kuidagi senise eesti kirjanduse peajoone ega nõukogude tingimustes kasvanud lugeja/kirjandusteadlase esteetilise meele- ga. Aare Pilv mõõnab näiteks Ehlvesti novellide hermeetilisust „kui neid luge- da tavapärase mimeetilise kirjanduse reeglite järgi” (lk 112). Tema tekstid jäidki (ja on jäänud) esialgu hämaraks või arusaamatuks, kuid on pakkunud seda enam materjali uue põlvkonna moodsat mõtet valdavatele kirjandus- teadlastele. Möödunud kümnendil toi- munud poststrukturealistliku kirjandus- teooria ja -filosoofia argipäevaseks saa- mise foonil hakkab Jüri Ehlvesti looming tasapisi tähenduslikumaks muutuma. Ehlvest pakkus oma „imelike” juttudega ja skolastilisevõitu arutlustega omamoodi väljakutset kogu eesti kirjan- dusteadusliku kursi muutumiseks. Ja nii on see kogumik tahes-tahtmata ka eesti kirjandusest rääkides toimunud muutusi näitlikustav raamat.

Moodsama kirjandusliku esteetika sõnavara ja tunnetuslik suhe tuleb esi- le juba Virve Sarapiku eessõnas, kus Ehlvesti loomingu kirjeldamisel postu- leeritakse poststrukturealistlikku meta- foorikeskset kirjelduskeelt. Ehlvesti tekstid on *jadad*, mida võimalik *lego- laadselt ümber ehitada* või vaadelda üksteist *peegeldavatena*. Käsitletava autori loomingu retseptisioonis on tähe- le pandav *tõlgenduslik nõutus* (lk 6) jne. Sellesse komplekti kuulub ka osu- tus teadmise, tõe, sõna ja keele kindla- piirilise lagunemisele; *keele ja surma* foucault'lik ühendus tõstetakse samuti ühe motiivina üles juba mainitud sisse- juhatuses. Ehlvesti poeetikas eksisteeri- va *lõhe nautimine* ongi suurepärane materjal erinevat tüüpi analüüsidele. „Nõutult lõhe ees” seismise situatsioon võiks üldse olla varalähkunud Tartu kirjaniku retseptisiooni esimene iseloo-

mulik aspekt, mis ilmses juba 1997. aasta Ehlvesti loomingule pühendatud Nüpli kevadkooli ettekannetes ja mis ka selles raamatus selgelt esile tuuakse. V. Sarapik tsiteerib pärast nimetatud üritust ilmunud Marin Laagi ja Toomas Muru kirjutatud ülevaatest just järgmist lõiku: „Ehlvesti raamatud on eesti kriitika meetodid põhjalikult läbi raputanud. Tema retseptioonis on eesti arvustus jõudnud võimetuna tagasi oma üska ja muutunud „kriitika-jutuks”” (lk 92). Edaspidi aga asjaolud muutusid ja Ehlvesti retseptiooni kujundamine jäigi keskmise ja noorema põlve postteooriaid valdavate autorite hooleks. Üldjoontes see ongi kogumiku läbiv ideoloogia: „vana kooli” kriitikute negatiivse nõutuse on asendanud moodne positiivse märgiga produktiivne ja innukas nõutus.

Jüri Ehlvesti looming esindab n-ö klassikalist postkirjandust, kus traditsioonilise proosa narratiivne põhjuslikkus, eetilised seisukohad ega psühholoogilised mustrid ei kehti. See on erandlikkust või kõrvalekaldelisust isenesestmõistetavalt esile tõstev kirjandus. Näiteks Fredric Jamesonilt pärinevat nüüdisinimese mentaalsust kirjeldavat terminit „taandatud subjekt” kasutab mitu sellegi kogumiku autorit (H. Krull, K. Pruul). Kuid kogu sellest teisenenud inimesekäsitlusest lähtub veel üks kogumiku üldist hoiakut esindav joon: Ehlvestist tõukudes defineeritakse erinevate artiklite lõikes ümber kõik seni kindlust ja tuge pakkunud „suured” kontseptsioonid. Juba mainitud „taandatud subjekt” mõtestab teistmoodi indiviidi tähenduse, kuid selle kõrval vaagitakse ka veel näiteks surma (L. Luks), armastuse (N. Lopp), keele (L. Luks, E. Annus jt), kirjanduse ja kirjutamise (H. Krull, L. Luks, N. Lopp), teadmise, võimu, hinge jt põhimõistete postajastul tekkinud sisusid. Ehlvest pakub võimaluse nende kontseptuaalsete diskursuste vabasta-

miseks kristlikest, näiliselt ratsionaalsetest, argisühholoogilistest, tarbijalikest jt kontekstuaalsetest võrgustikest. Seda ümberdefineerivat vabastamist püüavadki „Spiraali lagunemise” artiklid erineval moel analüüsida ja mõtestada.

1990. aastate keskel kirjutas J. Ehlvest üht Mati Undi lavastust analüüsivas artiklis muu hulgas ka järgmised read: „Peaasi, et tükk oleks kütkestavalt segane, kõikvõimalike või hoopis võimatute või mitte ühegi tõlgendusvõimalusega, seega huvitav.”¹ Kogumiku erinevaid analüüse lugedes ja üle lugedes meenus millegipärast just see lõik Ehlvesti enda erinevatesse tekstidesse laiali pillutatud loomingulisest või tõlgenduslikust programmist. Teatav ebamäärasus, arusaamatus on siin tõstetud esteetilist taju käivitavate omaduste hulka. „Ehlvesti maailma” analüüsivad artiklid demonstreerivad omal moel segadusest võrsuvat tõlgenduslikku potentsiaali. Selleks võib kasutada näiteks mitmesuguseid teoreetilisi mõiste- ja sõnamänge. Leo Luksi artikli „Surma kirjutamise tasandid” „ideoloogiliseks varjuks” on R. Barthes’i, M. Blanchot’ ja M. Heideggeri ideed kirjutamisest, surmast ja olemisest – surma poole suunduvast naudingutekstist. Neeme Lopp eksplitseerib oma artiklis Ehlvestist mõtlemise protsessi kõrval J. Derridalt pärinevat kirjutusviisi ja terminoloogiat. Mõlemad artiklid kinnitavad klassikalist poststrukturealistlikku hoiakut. Omamoodi segadust tekitavad ka Kivisildniku tekstid, mis keelduvad tegelikult Ehlvestist rääkimast ja mille kirjandusteaduslikkust trotsiva koomilise hoiaku kaudu üritatakse kas teadlikult või mitte pidurdada Ehlvesti müstifitseerimist. Muuhulgas avalikustab Kivisildnik Ehlvesti loomingut nn reha-perioodi olemasolu, mis kujutab endast pikema proosa loomiseks kirjutatud arvutiprogrammi kaasabil loodud

¹ J. Ehlvest, Lihast varjud. – Postimees 5. IX 1996.

tekstimassiivi. Kinnitatud andmetel ei ole see tegelikult mingi müstifikatsioon. Üks isemoodi reha on võimalik üles leida ka kogumiku lõpus olevatel fotodelt...

K. Pruuli, J. Adamsoni, E. Annuse ja H. Krulli artiklid on ilmselt selle raamatu kõige üldistusjõulisemad. 1987. aastal ilmunud artiklis „Ebakindluse kiituseks” postuleerib K. Pruul esimesena Ehlvesti poeetika põhilised võtted: „paigast lahti” tegelased, tekstide ja sõnumite tõlgendamise vajalikkuse, mimeetilise kirjelduse ja hallutsinatsiooniloojika kokkusulamise, intertekstuaalsuse jne. Nende Ehlvesti varasemast loomingust lähtuvate mõttearenduste teatavast krestomaatilisusest või platvormilisusest annavad märku kas või käesolevas kogumikus esinevate autorite peaaegu kohustuslikud tagasi viited ja dialoog K. Pruuli seisukohtadega. Märkimisväärne on ilmselt seegi, et vastupidiselt ülaltsiteeritud Aare Pilve seisukohale, et „mimeetilise kirjanduse” põhimõtetest lähtuvalt on neid tekstide raske lugeda, kasutab K. Pruul ometi klassikalist „jäljenduskirjanduse reeglite järgi” (lk 62) lugemist.

Jaanus Adamson on Humanitaarinsituudis pidanud loengukursuse Ehlvesti loomingust, lisaks kirjutanud novellist „Päkapikk kirjutab” magistritööna kaitstud analüüsi. Siinsesse kogumikku ulatub nendest rangelt psühhoanalüütilise diskursuse sõnavara kasutatavatest töödest artikkel „Paranoia kuubis” ja Ehlvesti konverentsi ülevaade, mis mõningaid „Paranoia”-loo seisukohti ka kordab. J. Adamsoni artikli metodoloogiline alus on metafiktsionaalsete ja psühhoanalüütiliste teooriate ühendamine, mis hakkab Ehlvesti novellist kirjutades ka väga hästi tööle. Selle kõrval rehabiliteerib või „päästab” J. Adamson ka psühhoanalüütilist tõlgendusmeetodit kriitika eest, mis näeb selles üksnes freudistlike sümbolite otsimist.

Ehlvesti loomingu tekstilist või „maagilise keele” aspekti analüüsib E. Annus kunagi Vikerkaares ilmunud artiklis „Üks kask meil kasvas aias. Jüri Ehlvest – traagiline looduskirjanik”. Kabalistlik filosoofia ja gnostilised ideed loetakse sisse kirjaniku varasemasse novellidesse ja nõnda saavad need napid lood mahuka ja ligitõmbava loogilise ümbruse. Teises artiklis „Ime riibe” demonstreerib E. Annus taaskord suurt Ehlvesti teksti sisseelamise võimet või teisiti öeldes nende lugude „edasikirjutamise” või neile juurdekirjutamise võimet.

Hasso Krulli kirjutis „Suur häire: Jüri Ehlvesti universum” koondab kõikide eelnimetatud tõlgendajate põhilised seisukohad ja püüab nendest lähtuvalt „ehlvestlikkust” täpsustada. Ta nimetab seda fenomeni „pidevuste ja katkestuste eksplitsiitseteks seeriteks”, kus järjepidevus lõhutakse stiililiste või temaatiliste kõrvale- või vahelepõigetega. Kõik see väljendab Ehlvesti loomingu keskset ideed „olemine on Suur Häire”, mis jätab justkui terviklikus maailmas elava lugeja silmitsi küsimuste, mõistatustega: „Ehlvesti võimuses oli kujutada maailma keele abil nõnda, et tekkivast rebendist ehk paistaks tema antud mõistatuse vastus” (lk 18). Sellest võiks ehk mõelda kui ühest võimalikust rajajoonest, kuhu Ehlvesti tõlgendus on praeguseks jõudnud.

Kogumiku üldise koostamis põhimõtete puhul torkab silma Ehlvesti loomingu esimest poolt analüüsivate tekstide eelistamine hilisloomingu tõlgendustele. Enamjaolt analüüsitakse novellikogusid „Krutsiaania” ja „Päkapikk kirjutab” ning romaani „Ikka veel Bagdadis”, kuid ainult põgusaid viiteid ja osutusi leiame Ehlvesti kõige veidrama (siin muidugi positiivse hinnanguna mõeldud) teksti „Elli lend” kohta, samuti ei ole suurt midagi öeldud „Taevatrepi”, „Rahulduse” ega „Hobune

eikusagilt” kohta. Ainukese erandina räägib N. Lopi lugu „Palverännakust”, Ehlvesti viimasest teosest. Huvitav, miks pole sellesse valimikku mahtunud näiteks Berk Vaheri arvustus raamatule „Hobune eikusagilt” jmt, samas aga on taastrükitud K. Pruuli „Kruutsiaania” arvustus, milles ometi korratatakse Pruuli pikema analüüsi põhilisi seisukohti? Moodsa mõtte üks tunnuseid on fragmentaarsus. Seda arvestades on mõistetav, et pikemate käsitluste kõrval on taastrükitud ka Ehlvestist rääkivaid siin-seal ilmunud tekstikatkendeid, kajastades nõnda üsna järjekindlat, kuigi jämedates joontes kirjaniku retseptiooni algust 1990. aastate teisel poolel. Aga miks see projekt on siis n-ö pooleli jäänud ja miks pole taas aktiivsesse kasutusse tuua proovitud mõnd muud lühiteksti (nt J. Adamsoni kunagist lühikest „Elli” arvustust „Kuum tibu” jne)? Seega – mõningaid küsitavu-

si ja kahtlusi eriti vanemate tekstide taastrükkimise osas jääb.

B. Vaher mainis Sirbis ilmunud artiklis „Üle õue lendas linde: „nullindad” eesti kirjanduses” põgusalt ka ülal jutuks olnud autorit: „...Jüri Ehlvesti looming on mõistatus senini ja ka äsja ilmunud põnev ettekandekogumik „Spiraali lagunemine” ei pruugi seda kuigi-võrd lahendada.”² Ehlvesti maailmas kulgevadki asjad teisiti – ümberpööratult, katkestustega, klopitult jne – ja Vaheri mainitud lahendamatus tähendab sel juhul loomulikult tunnustust nii mõistatuse esitajale kui ka mõistatajatele. Seda hinnangut tuleb lõpuks lihtsalt kinnitada.

JANEK KRAAVI

² B. V a h e r, Üle õue lendas linde: „nullindad” eesti kirjanduses. – Sirp 19. VI 2009.

VÄITEKIRI BALKANI JA BALTIMAARDE KEELTE EVIDENTSIAALSUSEST

Petar Kehayov. An Areal-Typological Perspective to Evidentiality: the Cases of the Balkan and Baltic Linguistic Areas. Dissertationes linguisticae Universitatis Tartuensis 10. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008. 200 lk.

Üks tuntumaid eripärasusi Balkani keelte grammatilises ehituses on verbivormid, mille abil viidatakse sündmustele, mille tunnistajaks kõneleja ise ei ole olnud. Läänemere idakaldal räägitavatest keeltest on evidentsiaalsuse grammatiline väljendusviis välja arenenud eesti ja liivi keeles ning balti keeltes (läti, leedu).

Petar Kehayovi väitekirja käsitleb ulatuslikult evidentsiaalsust, nii nagu seda tänapäeva lingvistilises tüpoloogias

vaadeldakse, täpsemalt: selle kategooria grammatiseerunud vorme. Raamat koosneb neljast varem ilmunud artiklist (neist kaks eesti keeles) ning sissejuhatavast osast ja kokkuvõttest. Sissejuhatavates peatükkides käsitletakse evidentsiaalsust grammatilise kategooriana ja evidentsiaalsussüsteemide geograafilist levikut ning täiendatakse ja täpsustatakse artiklites vaadeldud küsimusi.

Evidentsiaalsuse uurimisel on P. Kehayov jälginud kolme eesmärgi (lk 12–13; kokkuvõte lk 184), millest esimene on: võrrelda erinevate keelte evidentsiaalsussüsteeme ja mõtta nende vahelisi tüpoloogilisi kaugusi. Autor on uurinud areaal-tüpoloogilisest perspektiivist ühtekokku seitsme Balkani ja Baltikumi keele evidentsiaalsust ning

töö kõige suurem väärtus ongi põhjalikul analüüsil põhinev võrdlus, milles süsteemide distantssi hindamine mängib olulist rolli. Keelte kauguse või läheduse kindlaksmääramine on omaette huvitav, kuid keeruline metodoloogiline küsimus (perspektiive selle jaoks pakub praegu WALS 2008¹) ja selle selgitamine, kas ja kui võrd geograafiline kaugus kattub tüpoloogilise lahknevusega, on selles töös oluline eesmärk.

Keele ja Kirjanduse artiklites (2004, nr 11–12) võrdles P. Kehayov türgi, bulgaaria, makedoonia, albaania, leedu, läti ja eesti evidentsiaalsussüsteeme 32 parameetri järgi. Väitekirjas on tunnuseid vähendatud 19-ni. Parameetrite hulga kitsendamine on põhjendatud mõõtmise seisukohalt, aga ilmselt peaks uus valim olema ka adekvaatsem ja relevantsem. Erinevate keelte evidentsiaalsussüsteemide võrdlusparameetrite väärtusi oli varem ilmunud artiklites neli: +, (+), (–) ja –. Väitekirjas on meetodikat täpsustatud ja täiendatud, nii et väärtus (–) on kaotatud ning vastavalt väärtuste (+) ja – mahtu laiendatud. Distantssi mõõtmise tulemused, uuritud keelte evidentsiaalsussüsteemide tüpoloogilised kaugused on toodud lisa 4. Uuriija on otsustanud, et kahel keelel on ühiseid omadusi, kui vastav tunnus esineb mõlemas keeles või ei esine mitte kummaski. Tunnus esineb sel juhul, kui ta saab väärtuse + või (+), ega esine sel juhul, kui ta saab väärtuse –. Puuduseks on siin muidugi, et kasutamata jääb üks võrdlusparameetrite väärtusi, mis oli analüüsitud keelematerjalist juba eristatud ja määratletud.

Analüüsil saadud tulemusi on autor töödelnud nn isopleetmeetodiga, mis võimaldab kindlaks määrata keelte (või

nende struktuurielementide) omavahelelisi sarnasusi nende ühiste tunnuste hulga arvutamise kaudu. Võrreldes murrakute uurimises palju kasutatud isoglossimeetodiga võimaldavad isopleetid vaadelda tervet hulka parameetreid ja annavad niimoodi ühekorraga relevantsema pildi võrreldavatest keelevariantidest kui ühe keelelise nähtuse levikuala kirjeldav isogloss. Deskriptiivses monograafias, mis taotleb evidentsiaalsuse täielikku kirjeldamist, oleksid teatavate parameetrite isoglossid siiski kasulikud. Eriti tähtsaks võiks seda pidada keelte üleminekualadel, kus ühe keele murded lähevad tasapisi üle teise keele murreteks. Siin on üks tänapäeva dialektoloogia ja tüpoloogia kokkupuutealad.

Kuigi keelte allsüsteemide kauguse mõõtmise meetodikat on vaja tulevikus veel edasi arendada, on P. Kehayovi uurimuse tulemused huvitavad. Kõige sarnasemad on türgi ja kahe Balkani slaavi keele, bulgaaria ja makedoonia evidentsiaalsussüsteemid (ühiseid väärtusi on leitud 17; lisa 4, tabel 1), mis polegi hämmastav. Eriti üllatavad ei ole ka väikesed arvud (7) eesti ja türgi, eesti ja makedoonia ning läti ja albaania süsteemide võrdluse puhul, kuid see on siiski natuke huvitavam, sest näitab autori arvates Balkani ja Baltikumi keelte evidentsiaalsussüsteemide tüpoloogilisi äärmusi (lk 185). Kõige huvitavamaks tulemuseks on autori hinnangul esiteks see, et leedu keele evidentsiaalsussüsteem sarnaneb bulgaaria, makedoonia ja türgi keele evidentsiaalsussüsteemiga rohkem kui lähedase sugulase läti keele evidentsiaalsussüsteemiga, ning teiseks see, et albaania keele süsteem seisab selgelt eraldi türgi-bulgaaria-makedoonia rühmast. Seda ongi kaartidelt näha ning niisugune arvamus tekib materjaliga tutvudes ka intuitiivselt. Parameetrite arvutamise ja isopleetidega näitamise abil aga peaks see olema üldjoontes

¹ WALS 2008 = M. Haspelmath, M. S. Dryer, D. Gil, B. Comrie (eds.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Munich: Max Planck Digital Library, chapter 39. <http://wals.info/feature/39>.

tõendatud ja hästi illustreeritud. Eesti keele evidentsiaalsussüsteem paistab olevat albaania ja bulgaaria süsteemile lähemal kui läti süsteem, mis keelte geneetilise suguluse ja geograafia seisukohalt on üllatav. Autor juhib veel tähelepanu ka sellele, et albaania keel on evidentsiaalsussüsteemi osas sarnasem bulgaaria süsteemiga kui naabruses oleva makedoonia süsteemiga. P. Kehayov kirjutab, et täheldatud erinevused on nii tühised, et nad võivad olla pärit tasakaalustamatust parameetriveralimist või moonutatud parameetridefinitioonist. Igal juhul on tulemused huvitavad ning kutsuvad edasi uurima.

Kokkuvõttes on veel eristatud kaks keelerühma, kus evidentsiaalsus esineb ja talitleb sarnaselt (vähemalt 15 ühist väärtust). Ühte kuuluvad türgi, bulgaaria, makedoonia ja leedu keel ning teise läti ja eesti keel. Huvitav on, et leedu ja läti paigutuvad eri rühmadesse ning et albaania keele osas kipuvad parameetrid jätma mulje, et ta ei ole väga lähedane teistele Balkani keeltele, eriti makedoonia keelele. Autor hoiatab, et neid tulemusi ei saa võtta absoluutselt, sest paariviisi vaadeldud keelte puhul jagunevad ka parameetriveralimused paariviisi, mitte teiste paaridega. Türgi-bulgaaria-makedoonia-leedu rühma evidentsiaalsussüsteemi tuumaks on 12 tunnust (lk 168, 187). Autor jõuab järeldusele, et türgi, bulgaaria, makedoonia ja leedu keel kuuluvad Euraasia evidentsiaalsusareali, mida on nimetatud Paneuraasia evidentsiaalseks perfektiks. Et evidentsiaalsuskatgoriate diakrooniline areng pole selle uurimuse keskmes, on raske hakata vastu vaidlema järeldusele, et läti, eesti ja albaania süsteemi tuleb pidada grammatilisteks uuendusteks geograafiliselt piiratud alal. Ajaaspekti süsteemi keerulisuse ja evidentsiaalsussüsteemi vahel otsest korrelatsiooni on problemaatiline väita, selleks on vajalik laiem keelte valiku tüpoloogiline

uurimine. P. Kehayov mainib, et ta tulemused räägivad kaudselt vastu hüpoteesile, nagu võiks bulgaaria ja makedoonia evidentsiaalsussüsteem olla türgi päritolu, viidates ka leedu süsteemi sarnasusele türgi süsteemiga. Autor tõstatab küsimuse eri parameetrite implikatsioonisuhetest ning toob esile kõige ilmsemad implikatsioonid (lk 169–170, 188). Esitatud implikatsioonide kehtivust kontrollib ta laiem tüpoloogilise tausta kindlustamiseks Alexandra Aikhenvaldi pakutud ainestiku põhjal.² Edasise tüpoloogilise uurimuse teemaks tasub võtta järgmised implikatsioonid: 1) kui keeles kasutatakse evidentsiaalsuse väljendamiseks oleviku partitsiipe, siis ka mineviku partitsiipe; 2) kui keeles kodeeritakse kaudsuse üldmõistet, siis on tõenäoliselt ka vormivahendeid, et väljendada refereeritud evidentsiaalsust; 3) markeeritud „unenägude vormi” ei saa keeles olla, kui ei ole laiemat kaudse evidentsiaalsuse süsteemi; 4) kaheliikmelise süsteemi markeeritud vormi konventsionaliseerumine rahvanarratiivis on võimalik ainult siis, kui see on kasutusel ka refereeritud evidentsiaalsuse tähenduses.

Autor juhib tähelepanu reeglipärasusele, et grammatilise materjali poolest rikaste keelte evidentsiaalsuse markerid on kitsa tähendusega. Vastavalt on evidentsiaalsust kodeeriva grammatilise materjali poolest vaeste keelte markeeritud liikmed funktsioonirikkad.

Evidentsiaalsuse grammatiseerumine on omane osale Balkani ja Läänemere maade keeltest, kuid keeleliitude kriteeriumina selle kategooria staatus niisama selge ei ole. P. Kehayov väidab, et kuivõrd Läänemere evidentsiaalsusala jääb Euraasia arealist kõrvale, võib evidentsiaalsust pidada Baltikumi keeleliitu defineerivaks tunnuseks (lk

² A. Y. A i k h e n v a l d, *Evidentiality*. Oxford: Oxford University Press, 2004.

184). Kui keeleliitu lugeda peale läti, leedu, liivi ja eesti ka soome keel ja ülejäänud väiksemad läänemeresoome keeled ning poola, vene, saksa keel ja Läänemere ääres räägitavate skandinaavia keelte variante, pole mingit võimalust seda tõestada. Ainult grammatiseerunud evidentsiaalsuse kriteeriumi rakendades peaks meie arusaam Baltikumi keeleliidust üsna kitsaks jääma: kaks korda kaks keelt – omavahel lähisugulased – kahest erinevast keelkonst, nendest veel üks peaaegu välja surnud.

Väitekirja teiseks eesmärgiks on uurida evidentsiaalsust seoses teiste verbikategooriatega, eeskätt evidentsiaalsuse suhet episteemilise modaalsusega. Ühes artiklistest on käsitletud evidentsiaalsuse ja episteemilise modaalsuse piiri, grammatiliste markerite ja leksikaalsete markeerimisvahendite vastastikust mõju. Autor eeldab, et siin bulgaaria ja eesti keele põhjal eristatud neli tüüpi võivad olla universaalsema kehtivusega. Esimeses „hõlmavas tõlgenduses” on episteemiline määrsõna refereeringu mõjualas, mida vormistatakse evidentsiaalse vormiga nii, et adverb sisaldub refereeritud väites, teises „hõlmavas tõlgenduses” aga vastupidi. Kolmandas, „analüütilises tõlgenduses” tegutsevad evidentsiaalsuse operaatorid iseseisvalt: kahest hinnangust ei ole kumbki teise mõjualas. Neljandas, „ühend tõlgenduses” tajutakse grammatilist ja leksikaalset markerit ühe tervikuna, mis viitab teabe kaudsele allikale ning selles episteemilisele (mittetäieliku usaldatavuse) hinnangule. P. Kehayov argumenteerib, et ühend tõlgendus viitab iseenesest evidentsiaalsuse ja episteemilise modaalsuse ontoloogilisele seosele, mis peaks toetama evidentsiaalsuse käsitlemist episteemilise katusdomeeni sees. Kuigi keerulised määratuse ja tõenäosuse alased

mõisted ei ole siin täiesti selged ega järeldused veenvad, on analüüs huvitav ja teaberikas.

Väitekirja kolmas eesmärk on selgitada partitsiibikujulise evidentsiaalsuse kõige tõenäolisemaid arenguradu. Nagu autor nendib, on oleviku partitsiibi kui refereeritud evidentsiaalsuse markeri päritolu probleem lahendatud. Seetõttu võtab ta uurida mineviku partitsiibi kujunemist sama rolli täitjaks. Eristatud kolmest stsenaariumist üht on tema enda varem uurimuses täiesti põhjendatult ebatõenäoliseks peetud.³ Ka kahe ülejäänud stsenaariumi osas pole tal esitada midagi uut, argumente on mõlema kasuks. Edasist uurimistööd silmas pidades viitab autor hiljuti esile toodud kaudse evidentsiaalsusega korreleeruvale abiverbi väljajätmisele ülemsaksa vanas kirjakeeles. Sedalaadi tähelepanekuid on tehtud ka varem nii saksa kui ka skandinaavia keelte suhtes. Igatahes see väitekirja osa midagi olulist uut ei paku, täiendades ainult vaadeldava problemaatika ajaloolist külge: lahtised küsimused jäävad lahtiseks.

Petar Kehayovi uurimus on pigem üldistav kui deskriptiivne, aga pakub tänu süvatüpoloogilisele käsitlusviisile Balkani ja Balti evidentsiaalsuspiirkondadest adekvaatsema kujutuse kui mõnikord pinnaliste analüüside põhjal tehtud *mainstream*-tüpoloogia. Vaadeldud raamat annab tänapäeva lingvistilisse tüpoloogiasse oma kindla teadusliku panuse.

HANNU TOMMOLA

³ P. Kehayov, F. Siegl, The Evidential Past Participle in Estonian Reconsidered. – *Études finno-ougriennes* 2007, nr 38, lk 75–117.